

3.3. Роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем

Значення зовнішніх чинників у політизації мовних проблем в українському дискурсі ще не набуло належних оцінок і рефлексій. Попри очевидні і загальновідомі факти навіть витoki теперішньої ситуації у країнах, які фігурують як приклади до порівняння, не були глибоко проаналізовані. Між тим, у цих країнах мовна ситуація була зумовлена складною взаємодією не тільки внутрішніх, а й зовнішніх чинників. Зокрема, у Швейцарії, на яку як на взірець посилаються адепти державної двомовності, ситуація є унікальною, вона склалася завдяки загальній запізненості процесів модернізації, розвитку націоналізму та, головне, балансу рівноваги між трьома потужними етнолінгвістичними спільнотами — німецькою, французькою та італійською, за якими стояв військово-політичний баланс Німеччини, Франції та Італії.

Так само, посилаючись на приклад Австрії, на окрему австрійську ідентичність та державність за наявності спільної з Німеччиною мови, не згадується про загальноприйнятую в Австрії точку зору, що аншлюс був природним розвитком подій, а сучасна окрема державність та ідентичність австрійців — нав'язаним провідними світовими державами вимушеним кроком. Мовний сепаратизм у Канаді та Бельгії досяг рівня загрозливого для подальшого існування держав через наявність Франції та Нідерландів. Приклад обох країн після Другої світової війни мав вирішальне значення для мовної мобілізації квебекців і фламандців.

У тому, що всі тюркомовні народи наслідують приклад Туреччини, проявляється роль успішної модернізації (у тому числі в мовному аспекті) цієї тюркомовної країни. В свою чергу, сам концепт «тюркського» та «фінно-угорського» світів є штучною конструкцією, що походить з Центральної Європи і, як і панславізм, була пов'язана з політичними діями. Як і у випадку зі слов'янськими народами, самоідентифікація через мову мала для тюркських та фінно-угорських народів першорядне значення, перетворилася на основну ознаку етнічності, хоч її «зовнішній», імпортований характер відчувається і досі.

Складність дії механізму зовнішньополітичних впливів, особливо у регіонах, де мовно-політична мобілізація відставала у динаміці, призводила до конспірологічних інтерпретацій. Характерним прикладом є трактування мовних вимог українського руху

спочатку як польської, а потім як австрійської інтриги. В Радянському Союзі підтримка чи репресії щодо інтелігенції неросійських народів у контексті мовно-політичних прагнень залежала безпосередньо від «політичної інженерії» Кремля, переважання вектора експансії чи самоізоляції в зовнішній політиці. Для речників мовної самоідентифікації така політика з її масовими репресіями та їхнім конспірологічним обґрунтуванням мала фатальні наслідки. Історична пам'ять та прагнення реваншу в мовно-політичному аспекті залишаються одним з чинників, що впливають на перебіг ситуації. «Конспірологічні» інтерпретації залишаються ефективними у технологіях політичної боротьби. «Українізація» на Сході та Півдні України у 1920–1930 роках, молдавська ідентичність чи розбудова кримськотатарської мовнокультурної інфраструктури трактуються відповідними колами Росії, Румунії та російської громади Криму у рамках конспірологічної парадигми.

Відсутність реальних знань про мовно-культурні процеси у ЄС та сусідніх країнах призводить до поверхових та напівміфологічних суджень щодо релевантності цієї ситуації до України.

На наше переконання, мовна ситуація в Україні перебуває під впливом таких зовнішніх чинників (які посилюють дію чинників внутрішніх), як Європейський Союз, Росія та інші сусідні країни. Приміром, критерії ЄС відбивають претензії на авангардність (т. зв. «євролінгвістика»), постмодерністське бачення «Європи регіонів», де, на відміну від попередньої епохи, настав розквіт мов меншин, регіональних мов, зникаючих діалектів та говірок. За цих умов відроджуються мови, що вважалися вимерлими, культивуються говірки, вся особливість яких полягає лише у «специфічному соціокультурному контексті». В атмосфері політкоректності ще у 1980-х роках, задовго до прийняття Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, представники інтелектуальної еліти Ірландії планували створити сприятливі умови для відродження ірландської мови, яку не вдалося зробити повноцінним засобом спілкування з потужним англійським сусідом. Громадянські рухи російськомовних у Латвії та Естонії ставлять на меті використати Хартію для своєрідного мовного реваншу. Це вже третя стратегія, розроблена лідерами цих рухів після 1991 р. Першою хронологічно була спроба утворення російськомовних анклавів у регіоні Нарва — Кохтла-Ярве (Естонія) чи в Латгалії (Східна Латвія). Другою — консолідація навколо мовного питання як реакція на мовну політику естонського та латиського урядів. Нинішня стратегія спрямована не лише на збереження

і розвиток російської мови і культури, а й навіть амбіційні плани домінування «європейських росіян» у регіонах Балтії.

Слід зауважити, що засади мовної політики ЄС розроблялися ще за «старої Європи». У країнах, які нещодавно приєдналися до ЄС, а також у тих, що залишаються поза нею, західні новації, у т. ч. і в мовному питанні, викликають спротив у вигляді неоконсервативних рухів. Боротьба з ліберальними тенденціями розширеної Європи відбиває вразливість лінгвополітичному країн-сусідів України. Що стосується самої України, то це країна, в якій державна мова (мова найчисельнішого титульного етносу) так і не запанувала на всій її території. З сусідніх країн подібна (чи гірша) ситуація є лише в Білорусі та Молдові, але в європейському контексті українська ситуація є унікальною, зважаючи на масштаби країни¹. Користуючись мовою метафор, можна стверджувати, що стан і статус української мови відбиває вчорашній день мовнополітичного процесу на європейському континенті і що майбутнє української мови у гостро конкурентному європейському лінгвосоціумі не викликає особливого оптимізму. Автори пропонують прозору схему, що відбиватиме роль зовнішніх чинників у політизації мовних проблем в Україні та унаочненні механізму впливів сусідніх держав на політизовані сегменти відповідних етнічних діаспор та лінгвістичних спільнот. Схема включає: коротку характеристику мовнополітичної ситуації у відповідній країні, ставлення країн-сусідів до Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, загальну характеристику стратегій структур та організацій, що відбивають інтереси відповідних країн в Україні.

Серед країн, що безпосередньо пов'язані з динамікою мовної ситуації в Україні, виокремлюємо такі: Білорусь, Молдова (і Придністров'я), Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія, Греція, Ізраїль, Туреччина та Росія.

Загальноприйнятою є точка зору, згідно з якою стан і статус білоруської мови, а також практика білоруської двомовності на держаному рівні є негативним прикладом для України. Слід зауважити, що білоруська мова не вважається такою, що зникає. На думку західних фахівців, білоруське законодавство з мовних питань може вважатися адекватним щодо прав меншин і відрізняється від європейської мовної хартії у бік меншої деталізації. Деякі аналітики вважають, що ситуація в Білорусі більше відповідає реаліям модерної Європи, ніж «етноцентризм» Західної України чи країн Балтії. Однак більшість опозиційно налаштованих до білоруської

влади політичних сил дотримуються інших позицій. Крім того, визначну роль у політизації мовної проблематики традиційно відіграє білоруська діаспора, артикулюючи домагання на захист мови і культури. Це стосується і білоруської діаспори в Україні, де в деяких районах компактного проживання білорусів їх частка становить від 57 до 69 відсотків, хоча загальна кількість білорусів в Україні зменшилася за даними перепису населення від 900 тис. у 1989 році до 300 тис. у 2001 році.

Деякі представники білоруських національних організацій звинувачують українську владу у розмиванні ідентичності білоруської меншини. На XVIII з'їзді Всеукраїнського об'єднання «Свобода» пролунало, що «...Свідомі білоруси не мають в Україні жодного культурного центру, жодного храму... Немає жодної білоруської школи або класу, коли навіть за диктаторсько-антинаціонального режиму в сучасній Білорусі подібні українські класи існують... Складається враження, що «демократично-помаранчевий» політикум робить усе, щоб справою перекопати свідомих білорусів у ворожому ставленні до них не лише проросійсько-імперських, а й українських сил»². Той факт, що Україна не змогла стати базою для білоруської опозиції, в т.ч. і у мовно-політичному вимірі, провідні представники білоруської діаспорної еліти (В.Грицкевич, В. Зайка та інш.) пояснюють відчуженням між національно-свідомими колами в Білорусі та Україні з приводу україномовного населення Берестейщини, яке піддається білорусизації. Лідери БНФ свого часу зірвали на Берестейщині також постмодерністський проект «ятвязької» мови, який, подібно до русинського, набув підтримки Заходу.

Румунія, Молдова та Придністров'я виступають як важливий чинник впливу у румуномовних регіонах Одеської та Чернівецької областей. Як і у випадку з російськомовною спільнотою, йдеться про політизацію мовних та етнічних спільнот.

У минулому молдавський національний рух у Бессарабії, дуже слабкий і представлений в першу чергу духівництвом, що здобувало освіту в Києві і було під певним впливом українського національного руху, не ставив на меті об'єднання з Румунією до 1918 р. У той же час у Румунії сформувалася літературна мова, яка перейшла на латинську графіку і в створенні якої взяли участь письменники і журналісти Бессарабії. Окрема молдавська мова не виникла, але існувала та існує окрема молдавська ідентичність. Радянська влада, створивши молдавську автономію у складі України у 1924 р.,

кілька разів змінювала тут мовний курс. Після приєднання до СРСР румунська мова на території Молдови та України була оголошена молдавською з кириличним алфавітом, при цьому процес переходу на кирилицю у Чернівецької області затягнувся до 1950 р. Населенню Чернівецької та Закарпатської областей пропонувалося обрати молдавську національність, однак румунське населення цих територій зберегло румунську ідентичність, хоча й навчалось «молдавською мовою» і отримувало всю навчальну літературу з Молдови. Розпад Радянського Союзу вивільнив мовно-політичні пристрасті у регіоні.

Придністровський конфлікт і відокремлення Придністров'я були пов'язані з прийняттям Кишиневом закону про мову у 1989 р., який зіграв роль каталізатора війни.

Західні науковці вважають, що російська мова може бути витіснена на периферію у Молдові лише тоді, коли національна мова буде повністю ідентичною з румунською, навіть якщо ідентичність її носіїв буде молдавською. Аналіз румунсько-мовних ЗМІ України («Arcașul», «Concordia») впродовж 10–15 років дозволяє зробити висновки щодо бачення ідеологами румунського руху мовно-політичних проблем регіону:

Румуни та молдовани є найбільшою етнолінгвістичною групою в Україні після українців та росіян. Мобілізація етнічності дозволить їм стати вагомим політичним гравцем та посередником у чотирикутнику Румунія — Молдова — Придністров'я — Україна.

В Одеській області взято курс на співпрацю з Придністров'ям, яке поступово «українізується». Внаслідок цього процес асиміляції та українізації молдован на півночі Одеської області фактично завершився. На півдні області органи місцевої влади перешкоджають діяльності румунських громадських організацій, зокрема Асоціації християнських демократів, чинячи перешкоди щодо збереження мови та розвитку румунської ідентичності.

Молдавську ідентичність культивують «люди вчорашнього дня» на чолі з головою Асоціації молдован України А. Фетеску та редактором тижневика «Лучеферул» А Храповицьким. «Молдовенізм» є проросійським напрямом, який репрезентує певна частина еліт Молдови. Ще більш радикальний характер цей напрям має у Придністров'ї.

Українські владні структури підтримують речників «молдовенізму» з тих самих міркувань, якими керувалася і царська Росія, і Радянський Союз.

Слід зауважити, що Чернівецька область є епіцентром румунського руху, який пов'язаний зі створенням відповідної інфраструктури. Успіхом завершилася пропагандистська кампанія під час перепису населення 2001 року — кількість румунів зросла за рахунок молдаван, у першу чергу у самій Чернівецькій області, яка складається з трьох частин — колишньої Північної Буковини, де за австрійського панування був потужний румунський рух, частини Бессарабської губернії і Герцаївського району, який було приєднано до Радянського Союзу безпосередньо зі складу «Старого Королівства» (тобто Румунії до 1918 року). В Румунії тривалий час велися дискусії щодо вимог повернути Герцаївський район чи перетворити його на епіцентр румунського руху в Україні.

Варто наголосити, що румунською мовою в Україні навчається більше учнів, ніж всіма іншими мовами (крім української і російської) разом узятими. Однак джерела, що відбивають погляди румунського руху в Україні, а також власне румунські та прорумунські в Молдові, виказують незадоволення та скептицизм з приводу стану румуномовної освіти в Україні. Серед вимог румунського руху та політичних і державних кіл Румунії та Молдови, що його підтримують:

- створення шкіл з румунською мовою навчання (а не лише викладання її як предмета) в усіх населених пунктах, де є певна кількість осіб відповідного етнічного походження;
- формування системи цілісної і повної освіти румунською мовою від дитсадка до університетів та науково-дослідних установ;
- формування румунськомовного міжрегіонального інформаційного простору, коли виходець з Одеської області, що здобув вищу освіту в Румунії чи Молдові, міг би знайти роботу і продовжити наукову кар'єру, наприклад, у Чернівцях;
- використання підручників та інформаційних матеріалів з Румунії, а не розроблених в Україні.

Деякі діячі румунського руху, як, наприклад, депутат Верховної Ради І.Попеску, артикулюють ці вимоги, посилаючись на імплементацію Європейської хартії, а також координують діяльність на міжрегіональному рівні в Україні. Стратегія румунського руху в Україні полягає у апеляції до європейського досвіду та залученні підтримки відповідно налаштованих кіл Румунії. Тому було б неправильно ототожнювати їх з тими неоконсервативними течіями в Румунії та Молдові, які виступають за відторгнення певних територій від України в «обмін» на Придністров'я і створення

«Великої Румунії» у кордонах, наближених до 1940 року. Як відомо, риторика та акції блоку «Кучма» були спрямовані саме проти таких сил у політичному спектрі Румунії. Однак в Румунії не бракує інших поглядів на ситуацію: Молдова виявила себе як країна, яку Румунії нелегко буде інтегрувати у зв'язку з іншими ціннісними установками, не кажучи вже про Придністров'я та «втрачені» українські території. Тому загальна лінія Бухареста полягає у допомозі створенню комфортних умов для розвитку румунської ідентичності у прикордонних регіонах включно з мовними аспектами, у формуванні позитивної історичної картини часів румунського панування в регіонах та сучасного образу Румунії як динамічної європейської країни, яка має бути прикладом для України.

Територія Одеської області є районом, де стикаються румунська та російська концепції цивілізаційного та мовно-культурного впливу, месіанські претензії, притаманні культурним елітам обох країн, на роль спадкоємців візантійського православ'я, на цивілізаторську місію в регіоні та посередництво між Сходом і Заходом. Аналіз цього суперництва, (в тому числі і мовній сфері) як в історичній ретроспективі, так і на теперішньому етапі є одним з актуальних завдань української науки⁸.

Серед інших країн, що прагнуть впливати на мовну політику України, особливе місце посідають Греція та Ізраїль, які розглядають діаспори на пострадянському просторі як джерело імміграції. Як грецька, так і єврейська діаспора України відіграли значну роль у створенні модерних незалежних держав Греції та Ізраїлю, у розвитку їхньої ідентичності, у тому числі мовної. Обидві держави відкинули концепцію багатомовності єврейської та грецької спільноти та взяли стратегію на кодифікацію мов, які мали для них сакральне значення. В Ізраїлі було зроблено ставку на відродження івриту, а в Греції — на кодифікацію мови, що нині відома як новогрецька. Діаспорні мови та діалекти і пов'язана з ними система цінностей та самоідентифікацій відкидалися. Відтак у Греції було маргіналізовано як мови меншин, так і мови та діалекти грецької діаспори, у т. ч. румейська та урумська мови, якими розмовляли дві частини грецької меншини в Україні. Обидві ці мови набули характеру етнічних символів, і як мови, що зникають, в першу чергу можуть розраховувати на захист з боку європейських структур. Вивчення ж новогрецької мови пов'язано виключно з прагматичною потребою контактів з Грецією, а можливо, також з перспективами еміграції, хоч маріупольські греки порівняно з іншими

групами греків у колишньому СРСР (зокрема понтійськими) ставляться більш стримано до таких перспектив. Активісти грецького руху, наприклад, Проценко-Пічаджі, Балабанов та інші не позиціонують себе як речники еміграції.

Вживання європейськими та українськими євреями мови їдиш мало значно міцніші позиції. Попри природну мовну асиміляцію, дві третини євреїв світу перед Другою світовою війною вважали її розмовною мовою, вона була головною мовою преси, художньої літератури, театру у головних центрах єврейської діаспори — СРСР, США та Польщі. Мовна політика в Ізраїлі була орієнтована на витіснення івритом інших мов, що їх уживало єврейське населення. Незважаючи на ліберальні і постсіоністські підходи, що акцентують увагу на ролі діаспори, мова їдиш не стала пріоритетом у діяльності відповідних ізраїльських інституцій. Головною мовою як євреїв, так і греків в Україні, є російська мова, при цьому владні структури Росії покладають на російськомовних євреїв, у т.ч. і в Україні, великі надії, пов'язані з тим, що євреї мають специфічну російськомовну єврейську ідентичність, яка розвинулася в часи СРСР, а також володіють прийомами розбудову російськомовної освіти та ЗМІ краще, ніж власне росіяни, що опинилися за межами Росії.

Питання подальшого розвитку єврейської культури на пострадянському просторі залишається у контексті складних взаємовідносин між російськомовним та івритомовним напрямками.

Значна кількість ізраїльтян постійно перебуває в Україні. У деяких місцях паломництва (Меджибож, Умань та інші) іврит активно використовується у побуті. Мова їдиш не просто досягла іншого рівня стандартів та кодифікацій порівняно з такими мовами, що зникають (гагаузька, кримчацька, караїмська, румейська, урумська), але спирається на глобальну традиціоналістську єврейську інфраструктуру, що її репрезентує рух ХАБАД, різноманітні хасидські угруповання. Демографія традиціоналістських хасидських анклавів у Америці, Ізраїлі та Західній Європі сприяє відродженню мови їдиш, але на іншій основі, ніж це було у Європі та Америці 1920–1930 років, а тим більше у Радянському Союзі. Крім того, Рада Європи (у 1996 р.), а окремі країни на рубежі ХХ–ХХІ сторіч включили їдиш у перелік мов, які вважаються надбанням європейської спадщини і потребують захисту. Рішення Кнесету (парламенту) Ізраїлю від 1994 р. про захист мови їдиш також відбиває тенденцію розглядати цю мову як квінтесенцію

еврейського способу життя, а не мову галугу (діаспори). Використання іврити неєврейськими групами населення (зокрема, арабами), а також експансія російської та англійської мов, розмивання єврейського характеру держави Ізраїль та криза сіоністської ідеології і формування постсіоністських діаспор ізраїльтян, що оселилися поза межами єврейської держави, мають значний вплив на зміну пріоритетів у діяльності єврейських світових структур в Україні⁴.

Як відомо, євреї є не єдиним народом, що пройшов демографічний пік свого перебування в Україні. Поляки є прикладом, коли навіть найдраматичніші колізії міжетнічних взаємин стають історією. Втім, доба незалежності і покращання польсько-українських взаємин не призвели до відродження польської мови та культури в Україні. Кількість шкіл з викладанням предметів польською мовою збільшилася лише з 2 (радянський період) до 5. Кількість етнічних поляків згідно з переписами населення постійно зменшується, кількість серед етнічних поляків тих, хто рідною мовою вважає польську, стоїть на 3-му місці після україномовних (переважна більшість) та російськомовних поляків. Судячи з польськомовних ЗМІ України («Dziennik Kijowski», «Gazeta Lwowska»), польські організації в Україні осуджують польські еліти і владні структури, що з міркувань поглиблення співпраці з Україною вони відмовилися від активної підтримки української «Полонії».

Іншим адресатом скарг є Ватикан, який на угоду своїй універсалістській та глобальній стратегії відмовився від підтримки польського етнічного характеру Римо-католицької церкви в Україні. За роки радянської влади саме використання польської мови у римо-католицькій інфраструктурі підтримувало польську ідентичність в Україні. Нині Ватикан відійшов від цих засад. Польська держава не розглядає тією ж мірою, як Ізраїль та Греція, перспективи використання поляків України як імміграційного донора. Внаслідок етнічних чисток та депортацій у 1930–1950 роках переважна більшість свідомих поляків залишила Україну. За даним польських організацій кількість осіб, що можуть довести польське коріння, становить понад 1 млн. осіб. Однак Польща підходить дуже селективно і обережно до питань імміграції та культивування польської мови в Україні з прагматичних міркувань⁵.

Досить скромним є вплив Болгарії на мовну ситуації в Україні. Це пов'язано з двома історичними причинами — пізньою появою вихідців з Болгарії на теренах Причорномор'я (Буджак)

та Приазов'я, а також з поділом зон компактного проживання болгар між Україною та Молдовою.

На початку 1990-х років існували плани створення Болгаро-Гагаузької республіки на території Молдови та України, однак фіаско цих планів призвело до маргіналізації болгарського чинника. Інтерес болгар до розвитку освітньої мережі та ЗМІ рідною мовою є невеликим. Болгарія приваблює як країна імміграції чи навчання. В свою чергу, болгарські зовнішньополітичні відомства посирили інтерес до осередків болгарської діаспори в світі, у т.ч. в Україні, що пов'язано з демографічною кризою у Болгарії та зростанням там кількості ромів та турків⁶.

Стосовно тюркомовних народів в Україні — слід ще раз підкреслити певну штучність ідей тюркської солідарності та тюркського світу. Тим не менш гагаузи відокремилися від православної спільноти болгар, з якими вони мали спільний культурно-цивілізаційний профіль, лише завдяки тюркській генезі своєї мови. Аналогічною є ситуація з кримчаками та караїмами, які мають право на репатріацію до Ізраїлю і використовують це право.

У подіях, що передували утворенню гагаузької автономії в Молдові, що впливає на ідентичність українських гагаузів, значну роль відіграла Туреччина, зокрема президент Демірель⁷. Треба мати на увазі і те, що модерна ідентичність кримчаків та караїмів сформувалася під кримськотатарським впливом. Отже, важливе значення у мовно-політичному контексті має вісь «Туреччина — Крим». Державні традиції кримських татар, їхній зв'язок з Туреччиною, де проживає кілька мільйонів нащадків кримських татар, доля радянської кримської автономії, депортація, розвиток національного руху з його міжнародними зв'язками і, нарешті, повернення кримських татар на свою історичну батьківщину надають кримськотатарській проблематиці, у т.ч. у мовному аспекті, особливого політизованого характеру. Це виражається, зокрема, у тому, що:

Реальне комунікативне значення кримськотатарської мови у кримськотатарському мовному соціумі не збігається з претензіями кримськотатарських еліт, зокрема Меджлісу. За даними перепису населення 2001 року абсолютна більшість кримських татар визнають рідною кримськотатарську, в той час як реальна більшість татар спілкується російською.

Розбудова системи кримськотатарської середньої та вищої освіти (Індустріальний педагогічний інститут) свідомо здійснюється

на етнічних засадах і не враховує реальних мовно-культурних орієнтацій кримських татар.

З боку турецьких інтелектуалів у середовище кримських татар впроваджується думка, що хоча їхня ідентичність відрізняється від турецької, однак лише використання турецької мови може врятувати кримських татар від асиміляції російськомовною більшістю, оскільки лише турецька мова має високий статус та комунікативні функції, в той час як кримськотатарська може виступати хіба що як символ етнічної ідентичності.

Це питання жваво обговорюється у турецькомовному часописі «Emel», присвяченому кримськотатарській проблематиці. Згідно з уявленнями, поширеними у Туреччині, кримські татари є «*krım türkler*» (кримськими турками), а не окремим народом. Відповідно до вимоги Меджлісу надати кримським татарам статусу «корінного народу», які йдуть у розріз із пантюркізмом, заплутують ситуацію. До того ж численна кримськотатарська діаспора в Туреччині використовує турецьку, а не кримськотатарську мову, яка сформувалася як літературна лише на початку ХХ сторіччя. Сучасні зрусифіковані кримські татари з їхнім радянським та середньоазійським досвідом сприймаються у Туреччині на рівні масової свідомості з певною настороженістю, як і турки-месхетинці та ісламізовані етнічні спільноти Причорномор'я (аджарці, помаки, хемшини)⁸.

Європейські країни, зокрема Швеція, Фінляндія, надають певну підтримку ромській (циганській) мові. При цьому береться до уваги, що роми відрізняються від інших народів Європи своїм специфічним способом життя і фактично виступають як своєрідна соціальна група. У деяких випадках роми в Україні стають об'єктом інтересу зарубіжних політиків чи фондаций як представники відповідної лінгвістичної групи. Зокрема, угорськомовні роми Закарпаття (угорська є рідною мовою 65% ромів цього регіону) є об'єктом впливу угорських відомств, що вивчають питання угорськомовних діаспор.

Угорські діаспори, що включають не менше однієї третини угорців світу, після поразки Угорщини у Першій світовій війні перетворилися на важливий чинник зовнішньої політики країни. Однак угорці Закарпаття ще у міжвоєнний період вважалися, з погляду Будапешта, далекою периферією. Після Другої світової війни угорська меншина зазнала великих випробувань, зокрема репресій та депортацій. Поступово мережа освітніх навчальних

закладів, засоби масової інформації та деякі інші елементи культурної автономії було відновлено, проте вони мали слугувати індоктринації угорського населення в дусі радянської пропаганди. Наприклад, історія Угорщини не викладалася в школах до середини 1980-х років.

Під час перебудови і за часів незалежності було де-факто створено угорську національно-культурну автономію. Угорські організації спиралися при цьому на підтримку як певних фондаций (приміром, фонд Сороса), так і зовнішньополітичних відомств та дипломатичних представників окремих держав в Україні. Найбільше уваги було прикуто до питань створення нової системи угорськомовної освіти (від дитсадків до вищих навчальних закладів), відновленні історичної пам'яті про перебування краю у складі Угорщини (відома справа пам'ятних знаків на Верецькому перевалі) і навіть створення національної територіальної одиниці у Берегівському районі.

Угорські владні структури визнають русинський рух як в Угорщині, так і на Закарпатті. Представники русинського руху, у тому числі П. Магочій, виступали як дослідники історії угорців на Закарпатті і висунули тезу, що вони у регіоні Закарпаття є «меншиною серед меншин» разом українцями та русинами. Така інтерпретація сподобалася певним неоконсервативним та ревізіоністським колам Угорщини. У Ніредгазі у Вищій педагогічній школі ім. Д. Бешенеї було створено кафедру україністики і русиністики на чолі з проф. І. Удварі, де історичний розвиток краю розглядався через призму русинства, зв'язку його з Угорщиною та витоків угро-руської історико-етнографічної школи. Угорські науковці зробили багато для легітимізації русинського руху та обґрунтування тягlosti русинської мовно-літературної традиції (у тому числі офіційно-ділової). Русинська карта давала можливість збільшити простір для політичного маневру в рамках регіону і перешкоджати поширенню української мови. Одні представники угорської культурної еліти, зокрема проф. Чернічке з Брегівської вищої педагогічної школи, виступали з тезою про кризу угорської мови в Закарпатті, інші — про бажаність знання русинської говірки, а не літературної української мови.

Підтримка русинства стала наслідком складної еволюції поглядів угорських еліт на це питання⁹. На початку ХХ століття угорські власті були настільки впевнені у перспективі асиміляції русинів, що у секретних циркулярах навіть заперечували потребу

використання слова «ruten» стосовно спільноти, яку вони вважали вже частиною угорської нації. Для українців-русинів Закарпаття пропонувався конфесійний термін «görög-katolikus» (греко-католик). Русини за доби Чехословаччини набули певного статусу, з яким не можна було не рахуватися, а Росія та російська мова в цей період сприймалася як менше зло порівняно з українським національним рухом. Під час угорської окупації Закарпаття у 1939–1944 рр. ставлення до русинської і навіть до російської мови було доволі позитивним. Після Другої світової війни Угорщина була змушена прийняти як факт існування української мови «закарпатських українців».

Відродження русинського проекту було б неможливим, якби не існування потужної північноамериканської діаспори вихідців з Закарпаття, що виникла внаслідок еміграції свого часу майже половини населення краю. Ця діаспора спочатку сприяла поширенню проросійських поглядів, потім виступала за об'єднання з Чехословаччиною і, нарешті, перетворилася на живильне середовище неорусинства. Крім того, незалежно від відмінностей у своїх політичних цілях, різні держави — Угорщина, Словаччина та Росія тим не менш нині знаходять спільну мову у підтримці русинства, щоб послабити український чинник у регіоні.

Загалом, після падіння Берлінської стіни, зникнення біполярного світу відбулося перенесення уваги від національних держав на регіони. Проблеми культур прикордоння, «культурної ідентичності» та «культурної спільності», територіальних та нетериторіальних меншин стали невід'ємним елементом дискурсу спочатку в Західній Європі, а потім у Центрально-Східній Європі, включно з Україною.

На нашу думку, інтерес до русинської проблематики в регіоні можна зрозуміти в першу чергу у контексті глобалізації, яка супроводжується зміцненням позицій локальних культур та послабленням національних держав. Цей процес безпосередньо підтримується паневропейськими установами і охоплює підтримку загрозених мов (діалектів), т. зв. «домашніх мов», дослідженням «історичного коріння» демократичних систем, взаємозв'язків культури більшості та меншин. У закарпатському контексті це проявляється у спробах кодифікувати т. зв. «русинську мову», абсолютизувати короточасний досвід автономії чехословацького періоду як зразок найвищого європейського демократизму у концепціях «закарпатського народу», який нібито складається з меншин.

У рамках подібних підходів переглядається історіографія: ставляться під знак питання такі центральні концепти, як «історичний процес», «об'єктивний розвиток». Стверджується, що вони втрачають свою пояснювальну роль, натомість значення мають лише тексти. Нав'язується пост-модерністське мислення, згідно з яким історія існує лише у оповідях та спогадах. Така методологічна модель дає змогу бачити історію, звільнену від національних наративів, дозволяє поставити під сумнів доведені факти.

У ряді досліджень з порівняльної політології Закарпаття відчувається вплив автономістських прагнень еліт та ідеології закарпатського регіоналізму як розширення прав регіону — економічних, політичних, культурних прав краю.

Більшість дослідників вважає, що не варто ототожнювати регіоналізм та сепаратизм, оскільки зазвичай регіоналістські вимоги визначаються у контексті існуючої держави, а сепаратизм прагне власної державності. Тим не менш, навіть дослідження, які оцінюють етнонаціональні рухи як прояв регіональної політики, в результаті фокусуються на субдержавних національних рухах. Саме така оцінка «політичного русинства» притаманна науковій думці незалежної України.

У певному сенсі висновки про антидержавний характер «політичного русинства» і про маніпулювання ним з боку зарубіжних політичних центрів правомірні, оскільки регіоналізм в екстремальній формі може захищати розвиток місцевих культур та інститутів всередині окремих регіонів, що в принципі може призвести до сепаратизму.

Така тенденція в історіографії Закарпаття яскраво простежується у працях І.Попа, який у 1995 р. в історіографічному огляді другого тому «Нарисів історії Закарпаття» разом з І.Гранчаком лише робив спроби ревізувати усталені підходи до статусу Закарпаття як частини України. Вже у російськомовній «Енциклопедії Підкарпатської Русі» (Ужгород, 2001) він виступає як прихильник федералізації України, а у чеськомовній «Історії Підкарпатської Русі в датах» (Прага, 2005) вже заперечує будь-який етнічний, історико-культурний і навіть цивілізаційний зв'язок Закарпаття з іншими регіонами України.

Закарпаття стало об'єктом інтересу також конфліктологів. З'явилися порівняльні дослідження, що охоплюють Закарпаття, Крим та Придністров'я в аспекті трансформацій радянської ідентичності на регіональну. Як показали приклади Придністров'я,

Криму та Закарпаття, регіональна ідентичність у двох останніх випадках не зазнала політичної мобілізації і залишилася у сфері приватного життя, тоді як трансформація ідентичності у Придністров'ї демонструє претензії на утвердження не лише як регіональної, але й державної.

Специфіка формування національної та регіональної ідентичності на пострадянському просторі проявляється через артикуляцію альянсів, в основі яких зазвичай структура і взаємодія еліт центру і регіонів. При цьому наявність конкурентних проектів ідентичності (на Закарпатті — український, русинський, угорський; в Криму — російський, український, кримськотатарський) веде до зниження політичної вираженості почуття ідентичності населення, а здатність різних сегментів еліт об'єднуватися закріплює його регіональну ідентичність (випадок — Придністров'я).

У всіх випадках йдеться про формування власних історіографічних та мовно-політичних проектів, що існують в режимі жорсткої конфронтації. На Закарпатті проект «народу Закарпаття», що користується прихильністю еліти області, конкурує з іншими проектами конструювання ідентичності, які спираються на власну історіографічну базу.

На Закарпатті, як і в Криму, ми маємо справу з «конфліктом історіографії», який охоплює фактично усі аспекти етнополітичної історії регіону: мовне питання, питання колективної стратегії меншин, автономізм, сепаратизм, іредента, ізоляція, міграцій (еміграція, трудові міграції, етнічні чистки та депортації), розв'язання конфліктів і територіальні зміни.

Таким чином, проблема русинства має набагато складніше підґрунтя і навряд чи може бути зведена до інтерпретації, що руйнація українського етнополітикуму в Словаччині була виключно вольовим рішенням словацьких владних структур. Необхідно брати до уваги, що українці Пряшівщини (Словаччини) перебували після створення Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини у специфічних умовах. Близькість до етнічних територій Галичини та Буковини, розвиток українського руху у 1920–1930 рр. сприяли розвитку української орієнтації в Закарпатті. В той же час у Словаччині русини перебували під асиміляційним пресом з боку словаків. Крім того, зберігалися консервативні русофільські традиції. Після 1945 р. перед українцями Словаччини залишилися дві альтернативи: українська та російська. Русинська говірка та належність до русинства не мали за тих умов навіть символічної цінності.

Провідні чесні інтелектуали на кшталт З. Неєдли (міністра освіти) підтримували лінію компартії, яка декларувала український статус усіх нечехів і несловаків, хто використовував слов'янські говірки.

Підтримка українського проекту була природною у контексті невдачі проекту «чехословакізму» (мовно-культурної спільноти чехів і словаків). Від 1950 р. східнослов'янське населення використовувало як літературну саме українську мову, а демонтаж українських інституцій у Словаччині після 1989 р. свідчить про складний комплекс проблем, які включають успішність урбанізації та модернізації патріархального регіону, яка вела до словакізації, слабкість позицій України і постмодерністську моду на регіональну ідентичність разом з відповідним мовним наповненням.

З погляду комунікативної конкретики русинський проект, як довів симпатик русинства О. Дуліченко, не може конкурувати з мовними реаліями регіону. Практичне значення тут мають лише мови, які досягли певних соціокультурних стандартів (у т.ч. українська). Русинська мова як стандартизована у середній та вищій освіті практично не існує. Це не означає, що вона не може використовуватися на рівні етнополітичного символу. Аналогічно спекулятивним є позиціонування русинства у етноцивілізаційному просторі регіону. Голова Сойму підкарпатських русинів, настоятель кафедрального Хрестовоздвиженського собору в Ужгороді у своїх численних публікаціях підкреслює православний, русофільський характер русинства. Однак його аргументація свідчить про еkleктизм уявлень щодо цивілізаційних орієнтацій руху¹⁰.

Ситуація «русинство — Росія — Захід» віддзеркалює загальну непослідовність російської сторони у спробах розвинути ефективні мовно-політичні стратегії в регіоні. Як показує еволюція російського дискурсу щодо присутності російської мови в Україні, йдеться про три різні вектори: 1) проблематика прав людини в її європейській інтерпретації; 2) захист російської мови у рамках лінгвістичної групи (концепція співвітчизників); 3) етноцивілізаційний вектор — східнослов'янська цивілізація і «російський світ» (русский мир). Кристалізація цих векторів, розробка певних стратегій і практичних дій щодо їх реалізації пов'язані з початком правління В. Путіна. За часів Б. Єльцина в Росії домінували очікування «спонтанного» розв'язання ситуації. Серед можливих сценаріїв розглядалися економічний колапс в Україні, громадянська війна, відокремлення регіонів з домінуванням російської мови, масові заворушення у зв'язку з українізацією. Очікувалося також, що

дерусифікацію буде гальмувати спротив чиновництва у російськомовних регіонах, непридатність української мови для викладання у вищій школі та у веденні документації через нерозробленість термінології та брак відповідної літератури, нарешті, тиск масової культури Росії¹¹.

Покладання надій на ефективність тиску Росії у двосторонніх контактах з українськими лідерами, контактах на рівні регіонів, зрештою, через європейські структури попри очікування виявилися ілюзорними, як і сподівання на політичні сили в Україні, що обіцяли надати статусу державної мови російській після приходу до влади.

Підсумок неефективності подібної політики підвів К. Затулін на прес-конференції у Криму у 2007 р. Критикуючи твердження віце-губернатора Севастополя Казаріна про те, що російська мова сама себе порятує і що вона не потребує спеціальних заходів захисту, він заявив: «Тільки оскаженілі при владі і ті, хто їм прислуговує, усе ще гнуть своє — жодних спеціальних заходів для підтримки російської мови не потрібно... Філологи не можуть не знати, що за останні дванадцять років кількість російських шкіл в Україні зменшилася на чверть. Безумовно, російська мова і російські люди — поняття не ідентичні. Але очевидно, що без російської мови російських людей не буде. Тобто, це будуть люди, які не є росіянами: вони будуть будь-ким — радянськими, українськими, але не російськими. Сьогодні в Україні ми стикаємося з реальним процесом асиміляції російського населення. Причому з процесом, який організований на державному рівні. Я стверджую, що він організований, тому що має системний і санкціонований характер: розвиток освіти певною мовою і розвиток освіти іншою мовою, жорсткі вимоги до кінопрокату, телевізійного показу, радіомовлення, спроби встановити квоти на імпорт книг російською мовою, які здійснювали «оранжеві» уряди»¹².

Російські зовнішньополітичні відомства активно реагували на ситуацію з російською мовою у західних регіонах України та на рішення обласних рад на Сході та Півдні України щодо статусу російської мови, апелюючи до імплементації Європейської хартії та фундаментальних прав людини. Міністерство закордонних справ Росії у 2006 р. піддало гострій критиці позицію окремих політичних партій та парламентарів щодо статусу російської мови в Україні, позицію міської влади Івано-Франківська та Міністерства юстиції України. В офіційному коментарі МЗС Росії з з питання

становища з російською мовою в Україні зазначається: «Мета штучно нагнічуваної ними напруги навколо російської мови в Україні проглядається як на долоні: витіснити російську мову з різних сфер суспільного життя і на всіх рівнях в надії набути собі політичного капіталу. Викликає співчуття, що в цю жалюгідну кампанію поряд з правонаціоналістичними силами включалося Міністерство юстиції України. У публічно озвученому цим шановним відомством проєкті державної мовної політики містяться формулювання, від яких «червоніють вуха». Наприклад, Росія, мовляв, після 1654 року і надалі проводить культурно-мовну експансію проти української ідентичності та української державності, а надання російській мові статусу державної сприятиме, ніби, «закріпленню невпинного процесу русифікації України». Вся абсурдність подібного роду формулювань просто не потребує коментарів. Шкода, що їх взяв на озброєння державний інститут влади»¹³.

Департамент МЗС Росії щодо роботи зі співвітчизниками також неодноразово апелював до проблеми дотримання прав людини у контексті статусу російської мови. Російські фундації та інші структури підтримують російських літераторів та журналістів, науковців в Україні, фактично стають рупором російського офіціозу в Україні¹⁴.

Загалом же Росія так і не змогла визначитися з пріоритетами у своїй стратегії щодо російської мови в Україні, і, здається, що гра одночасно на трьох полях: прав людини, «співвітчизників» та етноцивілізаційному (у широкому чи вузькому розумінні) не сприяє отриманню бажаного результату.

Іншим напрямом діяльності Росії є співпраця з організаціями «співвітчизників». Крім завдань реалізації впливу на них, в Україні вона ставить на меті поліпшення демографічної ситуації в Росії за рахунок ресурсу «співвітчизників». Під «співвітчизниками» розуміються не тільки етнічні росіяни, але всі, хто віддає перевагу російській мові (в т.ч. євреї, німці, греки та інші), а також організації, які репрезентують етнічні спільноти, для яких Росія є основною територією: вихідці з Північного Кавказу, фінно-угорські народи, казанські татари, башкири, народи Сибіру. Розробляються щораз новіші програми підтримки співвітчизників, створюються нові фундації.

2007 рік було оголошено Роком російської мови в Україні. Заходи в рамках Року російської мови мали відверто політизований характер і фінансувалися з Росії. Для того, щоб подолати конфлікти у середовищі російських організацій в Україні і активізувати

їхню діяльність, створено нову дахову організацію «Содружество». Раніше неодноразово піддавалася критиці діяльність цих товариств і характер допомоги їм з боку державних відомств і недержавних структур Росії.

Діяльність державної організації Росзарубіжцентр було визнано недостатньою і указом В. Путіна було створено фундацію «Русский мир», яка має стати інтелектуальним центром для координації діяльності організацій росіян та «співвітчизників» у діаспорі та підтримці функцій російської мови. Слід зауважити, що далеко не всіх задовольняє надто широке розуміння «Русского мира» та концепту «співвітчизників». Адже російськомовність не завжди пов'язана з політичними симпатіями до Росії, а етнічні росіяни ризикують розчинитися серед «співвітчизників»¹⁵.

Аналіз впливу зовнішніх чинників на політизацію мовних проблем в Україні приводить до висновку, що уявлення академічної спільноти, практичних політиків та чиновництва не завжди адекватні. У країні не відбулася загальнонаціональна дискусія щодо обсягу і обмежень державного втручання у перебіг мовно-політичного процесу в загальнонаціональному масштабі та у конкретних регіонах, легітимності чи нелегітимності дій організацій етнолінгвістичних спільнот у пошуках міжнародної підтримки, оцінки лобіювання чи ініціювання з боку конкретних країн подібних форм діяльності.

Україна є найбільшою країною Європи, де відбувся запізний і незавершений процес мовнокультурного утвердження титульної нації. Державна мовна політика відзначається несинхронністю з практикою країн Європейської Спільноти та сусідніх держав. Результатом є парадоксальна ситуація, коли невдоволення неукраїнських етнолінгвістичних груп рівнем забезпечення їхніх прав, апеляція відповідних структур, що репрезентують їхні інтереси, до міжнародних організацій чи сусідніх держав поєднуються з фактичною дискримінацією української мови у ряді регіонів країни, ізоляцією українців від мовно-інформаційного простору і навіть відсутністю можливості здобуття освіти рідною мовою. Українська мова досі слабо представлена у таких сферах, як бізнес, спорт, шоу-бізнес, передові (у т. ч. комп'ютерні) технології, молодіжна мода. Не створено еквівалентного російськомовного продукту у деяких ключових сферах науки та освіти.

З іншого боку, представники російських відомств, у т. ч. офіційних, твердять про мовну асиміляцію росіян, відсутність російсько-

мовної освіти у деяких регіонах України, примусову індоктринацію молодих поколінь росіян у дусі українського націоналізму.

З твердженням про мовну асиміляцію румуномовного населення Одеської області виступають і керівники румунського руху України. Вони апелюють до міжнародних організацій зі скаргами щодо неповноти структури освіти румунської (молдавської) етнічної спільноти в Україні, негативно оцінюють підручники, що використовуються в Україні.

З аналогічними претензіями виступають угорські лідери, які заявляють про розмивання зони компактного проживання угорців на Закарпатті, брак перспектив угорськомовної інтелігенції в Україні через відсутність відповідного статусу угорської мови на Закарпатті.

Організації етнічних спільнот, де національна мова використовується скоріше як символ етнічної належності, а не як засіб комунікації, у своїх зверненнях всередині країни та на міжнародному рівні у зв'язку з імплементацією Європейської хартії регіональних мов або мов меншин висловлюють свою стурбованість реальною ситуацією щодо відродження «маловживаних мов» та «мов, що зникають». Всупереч обіцянкам і деклараціям, прийнятим на регіональному та загальнонаціональному рівнях, реальну допомогу у відродженні таких мов здійснюють зарубіжні фонди та організації, у т. ч. за фінансової підтримки відповідних МЗС. Парадоксальність ситуації полягає в тому, що сигнали про втрату національної ідентичності та асиміляцію походять з середовища всіх етнолінгвістичних спільнот України, включно з українцями.

Як реакцію на подібну ситуацію можна розглядати концепцію створення своєрідних анклавів в Україні на підставі належності тих чи інших регіонів України до інших цивілізаційно-культурних «світів» — російського, угорського, румунського чи тюркського. Цьому сприяють домагання використовувати шкільні та вузівські програми, що дають неукраїнську інтерпретацію культурно-цивілізаційної належності Криму, Закарпаття, Чернівецької області та інших регіонів. Українська ідентичність — як мовно-культурна, так і політична — в рамках таких «анклавних» ідеологів висвітлюється як випадкові, неорганічні «проекти», що стали реальністю через несприятливий збіг обставин, зовнішньополітичний тиск, укладання нерівноправних договорів (пакт «Молотова-Ріббентропа», Тріанонського, рішення вищого керівництва СРСР про передачу Криму Україні), репресій щодо кримськотатарського,

угорського та румунського населення. Відродження функцій національних мов у таких ідеологічних схемах супроводжується міфами про «золотий вік» угорців та русинів за панування Корони св. Стефана, росіян за православно-монархічної Росії, румунів та молдаван за «Великої Румунії». Подібний контекст мовного питання фактично веде до політико-ідеологічного розколу країни. Для того, щоб уникнути такого розвитку подій та усунути деякі можливі наслідки впливу зовнішніх чинників на політизацію мовних проблем, доцільно вжити ряд заходів, зокрема: оновити нормативно-правову базу мовної політики; розробити для таких регіонів, як Крим і Донюас, додаткові заходи для підтримки української мови; активно сприяти просуненню української мови в усіх сферах життєдіяльності і в масштабах всієї країни; взяти під контроль допомогу маловживаним мовам та переглянути перелік мов на які поширюється Закон «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов». Зміцнити і розвинути мережі мовами національних меншин відповідно до потреб заявлених цими меншинами; створити спільні комісії з сусідніми державами з питань мовно-культурної та історичної спадщини для ведення активного діалогу з цієї проблематики.

¹ Як приклад неадекватного трактування мовно-політичної ситуації в Україні та інших країнах див.: Границы НАТО не совпадают с границами ЕС. Дмитрий Табачник о «двуязычии», Квебеке, войне на Кипре, «восточно-европейской Швейцарии» и не только // 2000. — 2007. — 21 вересня. Критику подібних трактувань див. у: Национальные меньшинства Финляндии /Фин ФО, 4/99 // Издание отдела печати и культуры Министерства иностранных дел Финляндии. — 1999; *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. — К.: Критика, 2001; *Сергиенко А.* Референдум о русской литературе // Зеркало недели — 2007. — №38; *Мельников А.С.* Культура Чешского Возрождения. — Л., 1982.

² *Олексюк А.* Збереження білоруського етносу на українських землях напряму пов'язано зі збереженням самої України як держави Українців // Свобода. — 2007. — Серпень. — С. 5.

³ Стан розробки молдавської, придністровської та румунської проблематики у мовно-політичному аспекті див.: *Moldovan P.* Moldovenii in istorie. — Chisinau, 1994; *Ciobanu S.* Besarabia, Populatia, istoria, cultura. — Chisinau, 1992; Перепелица Г.Н. Конфликт в Приднестровье. Причины, проблемы и прогноз развития. — Киев, 2001; *Толкачева А.* Регионализм и идентичность в контексте национального и государственного строительства в Украине и Молдове // Политические науки. — М., 2005; *Вангели-Павличенко В.*

Читаємо і пишемо латинськими літерами. — Кишинів, 1989 (рум. мовою); *Бачинський В.* Вчорашні люди сьогодні у програмі «Рідний край» // *Concordia*. — 2007. — 4 сентября. — С. 8 (рум. мовою); Проблеми освіти румунською мовою // *Concordia* — 2007. — 6 липня. — С. 2. (рум. мовою).

⁴ Див.: *Саноян Д., Епштейн А.* Новые «постсионистские» диаспоры: израильтяне в зарубежных странах // *Диаспора*. — 2006. — №1. — С. 200–224.

⁵ *Nina Korpaczowa* wkracza do akcji // *Dziennik Kijowski*. — 2003. — №13(212). — Липень.

⁶ Див.: Міжнаціональні відносини та забезпечення прав національних меншин в контексті реалізації положень закону України «Про національні меншини в Україні» / *Роден край*. — 2007. — 21 липня; Імплементация положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин // *Роден край*. — 2007. — 23 червня; *Вълчев Д.* В името на славянското единство // *Роден край*. — 2007. — 2 червня; *Жив ли е езикът, жив е и народът* // *Роден край*. — 2007. — 17 лютого;

⁷ *Thompson P.* The Gagauz of Moldova: the Road to Autonomy pp. 84–105 // *Managing Diversity in Plural Societies*. — Ottawa, 1997.

⁸ *Гулько О.* Кримські татари можуть дати собі раду // Газета по-українськи. — 2007. — 11 листопада; *Quasevet*. — 1990. — №2/19. — С. 7; *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К., 2005.

⁹ *Adalekok Korai történelmünk megitelesehez Karpataljan* // *Acta Beregszaz*. — 2000. — P. 122–130; *Magocsi R.* The Hungarians in Transcarpathia // *Karpataljan Magyar Tudomány Tarsasag*. — 1995. — №2; Угорські меншини у дзеркалі наукових досліджень // *Magyar Tudomány*. — 2005. — №2.

¹⁰ Див.: *Поп И.* Энциклопедия Подкарпатской Руси. — Ужгород, 2001. — 431 с.; *Лазар Н.* Энциклопедия русинської історії та культури // *Буковинський журнал*. — 2005. — №2–3; *Дуличенко А.Д.* Карпатские русины сегодня: некоторые этнолингвистические аспекты // *Славяноведение*. — 2005. — №1. — С. 20–30; *Желицки Б.И., Желицки Ч.Б.* Новый венгерский центр славистики и изучения историко-культурных проблем подкарпатских русин // *Славяноведение*. — 2005. — №1. — С. 67–87; Православные русины будут сопротивляться размещению ПРО в Закарпатье // *Русская правда*. — 2007. — №11–12. — С. 8. На захист русинів виступав навіть О.Солженіцин. Див.: *Солженіцин А.* Россия в обвале. — Москва: Русский путь, 1998.

Матеріали на русинську тему регулярно публікує «Русская правда». Див.: Русини признані корінними // *Русская правда*. — 2007. — №5–6. Однак праці ідеологів русинського руху П.Р.Магочія та І.Попа не залишають сумніву, що вони розглядають русинів як форпост Заходу, а не навпаки. Див., напр.: *Поп І.* Історія Підкарпатської Русі в датах. — Прага, 2005 (чеською мовою); *Магочій П.Р.* Народ нізвідки. — Ужгород, 2006.

¹¹ Росія, яку ми... Позицій політичних сил Росії стосовно майбутнього України й Співдружності Незалежних Держав та позицій політичних сил

України стосовно Росії. — Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, б. д.

¹² Константин Затулин: «Борцы за русский язык не растут на диванах» // Русская правда. — 2007. — №11–12.

¹³ <http://www.ln.mid.ru>

¹⁴ Названы лауреаты Международной литературной премии имени Ю.Долгорукого // Русская культура Украины. — 2007. — №2 (15).

¹⁵ Про еволюцію поглядів російського президента щодо етнічних росіян та інших росіян див.: Чесноков А. Ставропольский рубеж // Политический журнал. — 2007. — 9 июля. — С. 28–33.